

ANNA JABŁOŃSKA

POGRANICZA I PUNKTY WSPÓLNE – HISTORIA KOŚCIOŁA,
HISTORIA SPOŁECZNA I HISTORIA KULTURY
W EPOCE STAROPOLSKIEJ: MOŻLIWOŚCI BADAŃ
(WYBRANE PRZYKŁADY)

Historia Kościoła tworzy jeden z podstawowych obszarów badawczych okresu staropolskiego. Truizmem jest stwierdzenie, iż Kościół stanowił niezwykle istotny element tej przeszłości. Należał do najważniejszych ośrodków władzy i polityki, gospodarki i kultury. Nic więc dziwnego, że historycy zajmują się wieloma aspektami jego funkcjonowania.

Uwagę zwracała wielka polityka, związana z historią państwa, dynastii i jej poszczególnymi przedstawicielami czy też działalnością wielkich postaci. Ważne było także funkcjonowanie Kościoła w Polsce na przestrzeni wieków, ukazane również przez pryzmat jego ważnych elementów, takich jak np. diecezja (Abraham; Kumor, Obertyński; Nowacki; Korytkowski; Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*). Analizowano również strukturę Kościoła i jego poszczególnych instytucji oraz ich ewolucję. Zajmowano się dziejami poszczególnych jednostek takich jak parafie, kapituły, kościoły, klasztory, itp. Rozpatrywano zagadnienia dotyczące duchowieństwa świeckiego i zakonnego (Baran; Borkowska; Chachaj; Gałązka; Litak).

W trakcie analiz różnych zagadnień pojawiały się takie aspekty jak biografistyka, majątek, finanse i gospodarka. Osobne zagadnienie stanowi historia prawa dotycząca nie tylko całego Kościoła, lecz również jego poszczególnych elementów i dziedzin (Kumor, „Opieka społeczna Kościoła” 55-65; *Statuta capituli et ecclesie cathedralis*; Surdacki 543-560). Dla okresu nowożytnego

Dr hab. ANNA JABŁOŃSKA, prof. UJK – Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach; adres do korespondencji: ul. Żeromskiego 5, 25-369 Kielce; e-mail: annajablonska@ujk.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0111-7011>.

Dr hab. ANNA JABŁOŃSKA, prof. UJK – Jan Kochanowski University of Kielce; address for correspondence: ul. Żeromskiego 5, 25-369 Kielce; e-mail: annajablonska@ujk.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0111-7011>.

najważniejszym punktem odniesienia są zasady soboru trydenckiego oraz ich wprowadzanie w Polsce (*Dokumenty soborów 185-867; Constitutiones synodorum*).

Historię Kościoła można także rozpatrywać w zdecydowanie szerszym kontekście, jaki stanowią dzieje chrześcijaństwa (Kłoczowski, *Chrześcijaństwo i historia*; Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*).

Znaczenie Kościoła w okresie staropolskim polega również na tym, że stanowił podstawowy ośrodek skupiający ludzi dysponujących znajomością pisma oraz łaciny. Przez wiele wieków Kościół miał monopol na szkolnictwo i szeroko pojętą edukację. W czasach nowożytnych, wraz z rozwojem szkolnictwa oraz rozprzestrzenianiem się znajomości języka łacińskiego, jak również kultury słowa pisanego, coraz więcej świeckich osób, instytucji i ośrodków pozostawiało po sobie „pisane” ślady. Przykładem może być chociażby korespondencja czy też pamiętniki i diariusze (*Listy Krzysztofa Opalińskiego*; Malewska; Pasek; Pilsztynowa).

Kościół jako instytucja wytwarzał dużo dokumentów na potrzeby wewnętrzne i zewnętrzne. W okresie potrydenckim wiele z nich stało się obligatoryjnymi. Zachował się więc zbiór źródeł proveniencji kościelnej. Dla okresu nowożytnego są to przede wszystkim źródła aktowe. Mają one określony charakter i zasady determinujące ilość oraz rodzaj zawartych w nich informacji. W sposób oczywisty stanowią one podstawę historii Kościoła.

Źródła wytworzone przez Kościół i jego historia zawierają jednak wiele elementów, które można wykorzystać w badaniach historii społecznej i historii kultury. Nie dają one tyle możliwości opisowych co źródła historiograficzne i często nie kojarzą się bezpośrednio z wymienionymi obszarami badawczymi. Wymagają też spojrzenia na źródła kościelne pod nieco innym kątem.

W historii historiografii pierwszym, podstawowym oraz dominującym było ujęcie przeszłości w sposób personalistyczny, zdarzeniowy, polityczny oraz militarystyczny. Przeszłość opisywano przez pryzmat życia i działalności wielkich postaci oraz wydarzeń z dziedziny polityki wewnętrznej i zagranicznej. Musiała nastąpić zmiana rozumienia przedmiotu badań historii jako nauki, aby otworzyła się nowa perspektywa. W XX wieku Szkoła Annales zaproponowała postrzeganie historii jako konglomeratu historii społecznej, gospodarczej, mentalności, antropologii, geografii historycznej i zaczęto ją badać przez społeczność, procesy, dziedziny oraz „zwyczajne” życie „zwyczajnych” ludzi. Konieczna stała się więc interdyscyplinarność i korzystanie z takich nauk społecznych jak socjologia, ekonomia czy też antropologia kulturowa.

Socjologia zajmuje się m.in. badaniem kultury, kontaktami i interakcjami społecznymi, socjalizacją¹ (w tym np. rolą społeczną, tożsamością), porządkiem społecznym i kontrolą społeczną, kategoriami, strukturami oraz funkcjonowaniem grup społecznych (w tym mikrostrukturą, strukturą komunikacji, grupą własną, grupą odniesienia), więziami społecznymi i sieciami relacji, organizacją formalną (w tym organizacjami, stosunkami międzyludzkimi), społecznością lokalną, zróżnicowaniem społecznym, stratyfikacją i nierównościami, ruchliwością społeczną, instytucjami (np. rodziną) oraz wartościami i normami społecznymi (Szacka 75-315; Sztompka 11-245, 311-375, 425-549).

Przedmiotem badań historii jako nauki jest człowiek jako istota społeczna, w określonym miejscu, czasie i środowisku geograficznym. Według znanej badaczki socjologii:

Jednakże jeśli przyjrzeć się zarówno współczesnej historii, jak i socjologii, natychmiast okazuje się, że wykreślenie ostrych granic między tymi dyscyplinami nie jest możliwe. Zarówno historia, jak i socjologia są dyscyplinami wewnątrznie zróżnicowanymi i niektóre z ich odgałęzień są bardzo bliskie sobie. Tak na przykład w obrębie socjologii istnieje subdyscyplina, zwana socjologią historyczną. Podejmując problematykę socjologiczną, posługuje się danymi pochodzącymi z przeszłości. W obrębie historii z kolei istnieje subdyscyplina, zwana historią społeczną, która w odniesieniu do przeszłości podejmuje klasyczne tematy socjologiczne, na przykład zróżnicowania społecznego, a także wykorzystuje socjologiczne metody analizy danych. (Szacka 28-29; Ilnatowicz, i in.)

Historia Kościoła, historia społeczna i socjologia łączą się, przyjmując postać socjologii religii (Piwowski; *Socjologia religii*).

Z kolei

Kultura jest dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń. [...] O kulturze mówić możemy dopiero wówczas, gdy odkrycie czy wynalazek zostaje zachowany, [...] gdy staje się dorobkiem trwałym zbiorowości ludzkiej, nie przyzwyczajaniem poszczególnych jednostek czy jej mniemaniem osobistym

oraz kultura to

¹ „Socjalizacja to złożony, wielostronny proces uczenia się, dzięki któremu człowiek, istota biologiczna, staje się istotą społeczną, członkiem określonego społeczeństwa i reprezentantem określonej kultury. Jest to proces stawania się takim, jakim chce nas mieć nasze otoczenie społeczne” (cyt. za: Szacka 137).

całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregów grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie. (Czarnowski, 28, 35)

W artykule stosuję definicję szeroko pojętej kultury jako całokształtu materialnego, duchowego i intelektualnego dorobku społeczeństwa.

Sięgnięcie do historii Kościoła i jego źródeł z okresu staropolskiego pozwala na wydobycie z nich informacji potrzebnych w historii społecznej i historii kultury. Do takich źródeł należą m.in. księgi wizytacyjne.

Jednym z elementów reformy Kościoła w okresie potrydenckim był system kontroli poszczególnych jednostek. W wyniku takiej kontroli powstawały księgi wizytacyjne, zbudowane według określonego formularza. Księgi staropolskich wizytacji archidiaconatu gnieźnieńskiego przeprowadzanych przez archidiaconów zawierały następujące punkty: miejscowość i jej rodzaj (np. miasto, wieś), parafia/kapituła, kościół (wezwanie, budynek), duchowni (obsada, dane osobowe, objęcie beneficjum, prawo prezenty, obyczaje, obowiązki, wygląd), miejscowości składające się na parafię, stan Eucharystii, wody święconej i olejów, *cultus divinus*, warunki przechowywania kluczy, księgi metrykalne, bractwa, szpitale, szkoły, altarie, personel parafialny (m.in. obsada szkoły, dzwonnik), majątek, stan i wyposażenie wnętrza kościoła (w tym paramenty), zakrystia, organy, dzwonnica, chórągwie, relikwie, cmentarz, książki, zabudowania należące do duchowieństwa, parafianie (spowiedź, komunie, ewentualni heretycy, cudzołóżnicy, itp.). Na końcu zamieszczano spis uchybień (E 40, E 2b, E 3, E 6).

Zaprezentowany formularz właściwie sam daje odpowiedź na pytanie o możliwości badawcze z różnych perspektyw. Należą do nich zagadnienie instytucji (kościół, parafia, szkoła, bractwo, szpital) i ludzi zarówno jako danej grupy, jak i jednostek. Można więc analizować duchowieństwo w ogóle, jego poszczególne grupy, np. duchowieństwo parafialne, duchowieństwo związane z daną miejscowością, duchowieństwo danego okresu, itd., rozpatrując jego strukturę, ilość, cechy charakterystyczne oraz związane z tym stan i funkcjonowanie Kościoła. Można także prześledzić fragmenty życia duchowieństwa, jego stosunek do obowiązków, poziom wiedzy, obyczaje. Odnotowywano także odstępstwa od oczekiwanych wzorców i zasad, stanowiące jednocześnie obraz ówczesnej rzeczywistości – przede wszystkim kobiety, nieślubne dzieci oraz pijaństwo (Jabłońska, „Obraz duchowieństwa parafialnego” 9-22; Jabłońska „Devotions from the model of Clergyman after the Council of Trent” 207-227).

Wizytacje zawierają również pewne informacje pozwalające opisać świeckich: personel kościelny, do którego należeli nauczyciel, kantor, organista – obsada

stanowisk, obowiązki, pochodzenie i wykształcenie, obyczaje, długość pracy, rodzina (Jabłońska, *Funkcje społeczne parafii archidiakonatu* 45-79, 229-314), pensjonariuszy szpitali (np. E 6 35, 47v, 60) oraz wiernych składających się na parafię pod kątem ich aktywności i świadomości (spowiedź wielkanocna i komunia, udział we mszy, działalność fundacyjna, bractwo, szkoła). W wizytacjach (także w metrykaliach i księgach brackich) pojawia się również społeczność szpitali – duchownych i ubogich oraz ich dobroczyńców.

Kolejnymi zagadnieniami związanymi z ludźmi może się stać geograficzno-administracyjny zakres oddziaływania danej jednostki kościelnej oraz kwestie gospodarczego i finansowego jej funkcjonowania (np. E 40 415-478; E 6 29v, 31-33v, 36v, 90-90v). Jako część majątku w księgach wizytacji potraktowano także budynki i ich wyposażenie (np. E 40 352-417v; E 6 37v, 113v, 149, 161). Te jednak można wykorzystać do rekonstrukcji historii kultury materialnej i historii sztuki, widząc w nich takie elementy jak budownictwo i architektura, style, różne dziedziny sztuki i rzemiosła artystycznego, materiały, barwy, światło, estetykę i gust. Pojawia się także muzyka – pod postacią obecności organisty, instrumentów, dzwonów i dzwonników, chóru *pro Musica*, obowiązków śpiewającej szkoły (np. E 6 39v, 85; E 6 k. 35, 58, 76v, 79, 89v-90, 114v, 118, 134).

Ciekawym zagadnieniem jest kult świętych, o których świadczą wezwania kościołów i bractw, relikwie i ich stan, ołtarze, altarie i obrazy (np. E 40 24v, 37v-38, 86; E 6 k. 28, 41v, 45v, 51, 52v, 55v, 56v, 81, 101, 120, 134).

Księgi wizytacyjne ze swojej genezy stanowią element kontroli – przede wszystkim ze strony instytucji. Wraz z duchowieństwem i wiernymi, religijnością, mentalnością, upodobaniami artystycznymi, które można dostrzec w różnych zagadnieniach, to właśnie kontrola tworzy fragment obrazu staropolskiego społeczeństwa.

W XVI i XVII wieku intensywnie rozwijały się bractwa. Te, które spełniały warunki określone przez reformę (m.in. formalne erygowanie), funkcjonowały jako instytucje. Posiadały prawo do swojego miejsca kultu – ołtarza, kaplicy, własność, rozmaite uprawnienia oraz przywileje religijno-społeczne. Tworzyli je członkowie o określonych prawach i obowiązkach. Istniała wewnętrzna struktura, wybierany zarząd i urzędnicy. Odbywały się tzw. schadzki, czyli zebrania. Na majątek składały się dochody pochodzące z fundacji, składek członkowskich, datków i ruchomości. Ponocono również wydatki. Bractwa prowadziły działalność o charakterze dewocyjno-charytatywnym (Burdzy i Wojciechowska; Flaga; Jabłońska, *Funkcje społeczne parafii archidiakonatu* 107-159; Matyszczyk; Zaremska). W wyniku ich funkcjonowania

pojawiała się także dokumentacja². Obecnie księgi brackie są ciekawym źródłem także dla historii społecznej i historii kultury, co widać na przykładzie staropolskich ksiąg bractw Aniołów Stróżów i Różańcowego z Trzemeszna oraz Różańcowego, Św. Anny i Imienia Jezusa ze Żnina (AP 74/119, 74/528, 39/206, 39/207, 39/209).

Zawierają one m.in. chronologiczne spisy wybieranych zarządów według określonych funkcji, a także spisy członków konfraterni (Jabłońska, „Księgi siedemnastowiecznych bractw” 214-219). Te ostatnie podawane są w porządku chronologicznym, z imionami i nazwiskami, z podziałem na osoby stanu duchownego, np. zakonników z Trzemeszna, oraz świeckiego, według przynależności stanowej, mieszkańców miasta i wsi (mieszczan i chłopów), czasem z podziałem na mężczyzn i kobiety (AP 74/119 2-19v; 74/528 14-55v; 39/206 3-9; 39/209 4-17v). Niekiedy zapisane są także dodatkowe informacje, np. o funkcjach i statusie w społeczeństwie poza bractwem: Jan organista, Veneslaus rajca, Piotr Ostrowski sługa, Jadwiga ze szpitala, Barbara *pauper vidua*, Marianna córka chirurga (AP 74/119 6v, 8, 10v, 13 v, 18, 19). W przypadku takich spisów można się czasem pokusić o stworzenie pewnego rodzaju statystyk.

Księgi zawierają także inne dane dotyczące np. datków na określony cel i spis darczyńców, modlitwy, informacje o wprowadzeniu bractwa i dokumentach.

Rysują się więc tu rozmaite grupy społeczne. Przede wszystkim ta, którą tworzyło dane bractwo. Skupiała ona ludzi różnych stanów, płci, rozmaitych zawodów, mieszkańców wsi i miasta. Wyrazista jest również jej wewnętrzna struktura: członkowie oraz wybierany spośród nich zarząd i urzędnicy, tworzący określoną hierarchię i pełniący określone funkcje (np. AP 74/119 20v-21v, 22v-25v).

Wewnętrzną strukturę charakteryzowały także liczba i udział poszczególnych grup „zewnątrznych” tworzących bractwo. W porównaniu do świata staropolskiego było ono bardziej demokratyczne, mogli do niego wstępować wszyscy, bez względu na płeć, pochodzenie i status. Wśród jego urzędników obok szanowanego bakałarza i przełożonego szkoły znajdowała się jako *mater familias* Agnieszka *vidua pauper ex xenodochio* (AP 74/119 21, 21v), a potem Fiemka/Eufemia także ze szpitala (AP 74/119 25, 25v, 27). Zwraca też uwagę zdecydowana przewaga kobiet we wszystkich stanach świeckich, zwłaszcza mieszczyk i chłopek (Jabłońska, „The Presence and Role of Women” 161-177). Jednocześnie jednak funkcjonuje odbicie „zewnątrznego” zróżnicowania i nierówności ze względu na stan, płeć i status. Wskazuje na to kolejność wpisów: najpierw duchowni, następnie świeccy; najpierw szlachta, następnie

² Dane nt. bractw zawierają także wizytacje, np. E 6 k. 101v-102, 117-117v, 149v-150, 158-159 i in.

mieszczanie i chłopi; najpierw mężczyźni podzieleni wewnątrz na stany, a następnie kobiety, także z podziałem na zakonnice i świeckie, a te ostatnie na szlachetnie urodzone i plebejki.

Spisy pokazują też fragment społeczeństwa, w którym powstawały konfraternie, np. mieszkańców poszczególnych miejscowości, kobiety, poszczególne stany, itd. Było to społeczeństwo lokalne, reprezentujące przede wszystkim określony krąg geograficzny i administracyjny.

Księgi brackie określają także pozycję poszczególnych osób przede wszystkim przez pełnienie, niekiedy niejednokrotnie, urzędów, jak to było chociażby w przypadkach Agnieszki i Fiemki. Można też prześledzić historię i miejsce w społeczności danej osoby z punktu widzenia pełnionych przez nią ról, np. bakałarz sztuk wyzwolonych Jakub Skubaczewski, *director Scholae* pojawia się 24 VI 1635 r. w bractwie „anielskim” w Trzemesznie, jako darczyńca bractwa w 1639, jego radca w 1633, 1648, 1649, a być może również jako jego skarbnik w 1635 r. i dający 8 florenów na srebrny krzyż (AP 74/119 20v, 21v, 22, 25, 25v).

W bractwie musiały funkcjonować rozmaite interakcje. Istniały również więzy rodzinne, sąsiedzkie, towarzyskie. I tak protektorem bractwa „anielskiego” w 1649 był *Magnificus Dominus* Piotr Mielżyński, a w tych samych wyborach protektorką została *Magnifica Domina* Anna Mielżyńska (AP 74/119, 25v). Z kolei tego samego dnia do bractwa Imienia Jezusowego w Żninie zostały przyjęte w 1663 r. pani Anna Miecznikowska, pani Zofia Miecznikowska oraz panna Anna Miecznikowska (AP 39/206 3), zapewne należące do jednej rodziny.

Można się spodziewać, że to, co działo się w bractwie, wpływało na stosunki na zewnątrz, na relacje, spotkania i prowadzenie interesów oraz odwrotnie – istniejące więzy i kontakty rodzinne, sąsiedzkie, towarzyskie, zawodowe znajdowały odbicie w funkcjonowaniu bractwa, np. w rozprzestrzenianiu się jego idei, wstępowaniu kolejnych członków.

Konfraternie tworzył krąg osób skupionych wokół określonego celu, procedur, działań, a dzięki księgom można prześledzić fragmenty życia brackiego. Składały się na nie m.in. praktyki dewocyjne, praca na rzecz bractwa oraz potrzebujących wsparcia materialnego i duchowego, wybory zarządu, spotkania. Modlitwy, udział w nabożeństwach, spowiedź, komunia, procesja (AP 39/206 2-2v), chorągwie, kapy, niekiedy znaki brackie, praca charytatywna, np. odwiedzanie chorych, odbywały się w przestrzeni sacrum i profanum i na pewno przerywały monotonię życia codziennego. Pewne elementy, procedury i ceremonie, takie jak chociażby widowiskowe wprowadzenie bractwa czy też przyjęcie nowego członka, musiały być nietypowym przeżyciem (AP 74/119 20-21; 39/206 2-3).

Wyraźnie rysują się również wartości i idee, pojawiają się bowiem patroni, święci, odpusty, modlitwy (AP 59/506). O działalności bractwa, zaangażowaniu poszczególnych osób, ich potrzebach świadczą także datki, np. „dobrodzieje” dali bractwu Aniołów Stróżów srodki na srebrny krzyż oraz na pozłocenie ołtarza. Byli wśród nich m.in. owczarka z Duszna i ubodzy ze szpitala (AP 74/119 22, 26). Osoby fundatorów oraz przedmiot mówią nie tylko o kwestiach finansowych czy też ówczesnej kulturze materialnej, ale również o atrakcyjności idei.

Idea, jej recepcja, żywotność widoczna jest m.in. w liczbie i hierarchii członków, w strukturze i składzie zarządu, aktywności bractwa w przestrzeni chronologicznej, fundacjach i funkcjonowaniu finansowym.

Metrykalia, czyli księgi odnotowujące chrzty, śluby i pogrzeby, były ważnym elementem kontroli struktury i funkcjonowania parafii w epoce reformy potrydenckiej. W trakcie wizytacji parafii zwracano uwagę, czy i w jakiej formie są prowadzone (E 40 34, 34v, 37v, 36 i in.). Z okresu staropolskiego zachowało się najwięcej ksiąg chrztów, ponieważ to właśnie one były prawdopodobnie najpowszechniejsze. Nie stanowiły jeszcze ujednoczonej tabelki, lecz wykorzystano formę opisową: wpisów dokonywano w porządku chronologicznym (rok, miesiąc, dzień) i zawierały one określone informacje: udzielający chrztu, imię dziecka, imię, nazwisko i pochodzenie (miejscowość oraz status społeczny) rodziców, imię, nazwisko, a niekiedy dodatkowe dane dotyczące pochodzenia rodziców chrzestnych (Małogoszcz I, Mniów I, AP 80/1).

Metrykalia jako źródła historyczne od dawna stanowią cenny zbiór danych służących przede wszystkim demografii i statystyce historycznej, ułatwiających odtworzenie dziejów rodzin oraz miejscowości (Górny 117-134; Hochleitner 139-151; Kurpas 6-41). Z punktu widzenia historii społecznej i historii kultury rekonstruują także kolejne elementy społeczeństwa i jego funkcjonowania: ukazują miasto i wieś, przedstawicieli różnych stanów i grup, przekrój od szlachetnie urodzonych po pensjonariuszy szpitali i żebraków, duchownych – parafialnych i związanych z danym miejscem, czy zasięg parafii. Występują również powiązania typu mieszczenie-mieszczanie, szlachta-szlachta, mieszczenie-szlachta, chłopci-chłopci, mieszczenie-chłopci, które pokazują m.in. kręgi znajomych, ich status lub też wagę sakramentu (np. Małogoszcz I 4, 8).

Pojawiają się także wielokrotni chrzestni – np. w Małogoszczu Zofia Kliszowa była 3 razy chrzestną na 6 chrztów w maju 1663 r. (Małogoszcz I 13), a Andrzej Piluś 6 razy na przestrzeni 1662 r. (Małogoszcz I 1, 2, 4, 5, 7), co wywołuje pytanie o przyczynę. Zdarzało się, że często „etatowym” chrzestnym zostawał nauczyciel funkcjonujący w okręgu kościoła, np. 6 lub 13 razy w roku (np. Małogoszcz I 2, 6-9, 10; Mniów I, 61-64). Wśród tych „etatowych”

pojawiają się też tzw. ubodzy, żebracy, jak np. pewien mendicus z Kcyni – został chrzestnym min. 48 razy w ciągu 8 lat (AP 80/1 173, 177-178, 185, 187-189, 194-196, 198, 203-204, 206-208, 210, 212-213, 215-218, 221, 225-226, 229, 232, 234, 236, 239), co wskazuje na interesującą tradycję? obyczaj? chęć zapewnienia dziecku szczęścia?

Poprzez obecność ludzi związanych ze szkołą lub szpitalem w metrykaliach pojawia się także odbicie funkcji społecznych parafii.

O zasadach, kategoriach i kontroli społecznej świadczy fakt odnotowywania *illegitimi* – dzieci nieślubnych (np. Małogoszcz I 3, 4).

W kategoriach historii kultury można też rozpatrywać występowanie i popularność imion dzieci i dorosłych. W roku 1662-1663 w Małogoszczu odnotowano m.in. Adama, Agnieszkę, Andrzeja, Annę, Dorotę, Jakuba, Jana, Józefa, Katarzynę, Reginę, Tomasza (Małogoszcz I 1-10).

Spojrzenie na źródła i historię Kościoła przez pryzmat historii społecznej i historii szeroko rozumianej kultury pozwala dojrzeć wiele interesujących aspektów. Pojawia się w nich jednostka i grupa, instytucje i ludzie, duchowni i świeccy oraz widoczny jest cały przekrój społeczny od żebraka po duchownych wysokich szczebli. Można dostrzec struktury owych grup, a także budowę instytucji, zróżnicowanie społeczne, więzi, kontakty i interakcje jednostek oraz grup, jak również płaszczyzny i dziedziny, w których one zachodziły. Rysują się drogi socjalizacji, elementy porządku społecznego i kontroli społecznej oraz obowiązujący system wartości.

Na obraz ludzi i ich świata wpływa charakter źródeł kościelnych, ich typy, obowiązujące formularze, okoliczności powstania. Zawierają one schematy, odgórne zasady, określony stan postulatywny i prawny. Przedstawiają także obowiązujące wzorce. Jednocześnie wyłaniają się również fragmenty rzeczywistości. Ukazują ją m.in. odstępstwa od oczekiwań oraz zakazy i nakazy, które musiały stanowić odpowiedź na ową rzeczywistość.

Wiele z omawianych kwestii należy do historii kultury, jak np. historia sztuki i kultury materialnej, fragmenty życia codziennego i odświętnego, formy dewocji, itd. Ważnym zagadnieniem jest idea, drogi jej recepcji, zasięg oddziaływania. Należy do niego np. kult świętych, charytatywność, szeroko pojęta edukacja całego społeczeństwa, widoczna m.in. przez działalność bractw i odpowiednie funkcjonowanie parafii. W szerokiej perspektywie oznacza to wgląd w religijność, a w najdalszej – próbę rekonstrukcji mentalności, tożsamości i charakteru społeczeństwa staropolskiego.

Ze względu na charakter i proveniencję źródeł pokazują one ośrodki funkcjonujące w obrębie Kościoła, takie jak parafie i bractwa. Stanowiły one instytucje, ale jednocześnie były ważnymi miejscami, wokół których skupiały

się grupy społeczne o określonym charakterze, oraz centrami ówczesnej kultury. Jest to historia ludzi i miejsc. Parafia, której przede wszystkim dotyczyły przedstawione źródła, łączyła się również z określonym miejscem, społecznością, stanowiła ich ośrodek społeczny i kulturowy. Posiadała swoistą, zróżnicowaną strukturę tworzoną przez duchownych i świeckich, o charakterystycznych więziach i interakcjach, a jej funkcje społeczne przejawiały się także w działalności szkół, bractw i szpitali.

Korzystanie ze źródeł i historii Kościoła przy badaniach historii społecznej staropolskiej przypomina odkrywanie fragmentów puzzli i polega w dużej mierze na stawianiu pytań. Nie na wszystkie udaje się uzyskać odpowiedź, lecz ujawniają się zarysy, a nawet i niektóre szczegóły.

Historia kultury natomiast staje się wspólnym mianownikiem rozmaitych aspektów, które można też potraktować jako należące do różnych nauk społecznych oraz osobnych specjalizacji. Bez kultury nie byłoby możliwe funkcjonowanie żadnej jednostki ani grupy, którą ona tworzy. Kultura determinowała także charakter owych grup składających się na społeczeństwo staropolskie oraz jego działanie, a wreszcie powstanie źródeł pozwalających na obecną próbę rekonstrukcji przeszłości. Najważniejsza jest bowiem opowieść o człowieku i jego świecie, po to, żeby je jak najlepiej zrozumieć, posługując się możliwościami nauki XXI wieku.

BIBLIOGRAFIA

PRZEDMIOTOWA

- Abraham, Władysław. *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.* Pallottinum, 1962.
- Czarnowski, Stefan. „Kultura”. *Wiedza o kulturze*, cz. 1: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. Andrzej Mencwel, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1995, ss. 28-35.
- Kłoczowski, Jerzy. *Chrześcijaństwo i historia. Wokół nurtów reformy chrześcijańskiej VIII-XX w.* Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1990.
- Kłoczowski, Jerzy. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego.* Świat Książki, 2007.
- Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641-1653.* Red. i wstęp Roman Pollak, oprac. Marian Pełczyński, Alojzy Sajkowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
- Malewska, Hanna. *Listy staropolskie z epoki Wazów.* Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- Pasek, Jan Chryzostom. *Pamiętniki.* Red. Stanisław Sierpowski, wstęp Igor Kraszewski, przypisy Władysław Czapliński, cz. 1-2, Oficyna Wydawnicza Foka, 2010.
- Piwowarski, Władysław. *Socjologia religii.* Redakcja Wydawnictw KUL, 2000.
- Pilszynowa, Regina Salomea z Rusieckich. *Proceder podróży i życia mego awantur.* Red. Roman Pollak, oprac. Marian Pełczyński, Wydawnictwo Literackie w Krakowie, 1957.
- Socjologia religii. Wprowadzenie.* Oprac. Fr. Houtart, Znak, 1962.

- Szacka, Barbara. *Wprowadzenie do socjologii*. Oficyna Naukowa, 2003.
Sztompka, Piotr. *Socjologia. Wykłady o społeczeństwie*. Znak, 2021.

PODMIOTOWA

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.

Akta Konsystorza Generalnego: E sygn. 40 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Wincentego de Seve 1608-1609); E sygn. 2b (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Adama Leśniewskiego 1632-1633); E sygn. 3 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Świętosława Strzałkowskiego i Jakuba Dubickiego 1639-1640); E sygn. 6 (Wizytacja archidiaconatu gnieźnieńskiego Stanisława Lipskiego 1696-1699).

AP – Akta Parafialne: Trzemeszno, sygn. 74/127, 74/528; Żnin, sygn. 39/207, 39/209; Kcynia, sygn. 80/1.

Archiwum Diecezjalne w Kielcach:

Małogoszcz I – Parafia Małogoszcz 1 ochrzczonych R. 1662-1681;

Mniów I – Parafia Mniów 1 urodzonych 1664-1740.

Baran, Zbigniew. „Kaznodzieje zakonni kościoła Mariackiego w Krakowie w latach 1594-1772”. *Analecta Cracoviensia*, t. 21-22, 1989-1990, ss. 325-351.

Borkowska, Małgorzata. *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*. Wydawnictwo KUL, 2010.

Burdzy Dominika, Beata Wojciechowska, redaktorzy. *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014.

Chachaj, Jacek. *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*. Towarzystwo Naukowe KUL, 2003.

Constitutiones synodorum metropolitanae Ecc. Gnesnensis provincialium autoritate synodi provincialis Gembiciana per deputatos recognita [...] D. Joannis Wężyk [...], Cracoviae in Officina Andrea Petricovii [...] M. DC. XXX.

Dokumenty soborów powszechnych, t. IV/1-IV/2 (1511-1870) Lateran V, Trydent, Watykan I. Oprac. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, Wydawnictwo WAM, 2007.

Flaga, Jerzy. *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.* Wydawnictwo KUL, 2004

Gałązka, Waldemar. *Kapituła kolegiacka w Opatowie 1562-1983*. Wydawnictwo Diecezjalne Sandomierz, 1997.

Górny, Marek. „Rejestracja metrykalna parafii Szaradowo z XVIII w.”. *Przeszłość demograficzna Polski*, t. 18, 1990, ss. 117-137.

Hochleitner, Janusz. „Warmińskie nowożytne księgi chrztów jako źródło historyczne”. *Echa Przeszłości*, r. 2, 2001, ss. 139-151.

Ihnatowicz, Ireneusz, i in. *Spółczesność polskie od X do XX wieku*. Książka i Wiedza, 1988.

Jabłońska, Anna. „Devotions from the model of Clergyman after the Council of Trent. Selected Exemples from the Inspection Books of Gnezno Archdeaconry”. *Res Historica*, t. 49, 2020, ss. 207-227.

Jabłońska, Anna. *Funkcje społeczne parafii archidiaconatu gnieźnieńskiego w XVII wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2013.

Jabłońska, Anna. „Księgi siedemnastowiecznych bractw z Trzemeszna”. *Bractwa religijne w średniowieczu i w okresie nowożytnym (do końca XVIII wieku)*, red. Dominika Burdzy, Beata Wojciechowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014, ss. 207-220.

Jabłońska, Anna. „Obraz duchowieństwa parafialnego w świetle wizytacji Wincentego de Seve (1608-1609) – wybrane aspekty”. *Roczniki Humanistyczne*, t. 64, z. 2, 2017, ss. 5-22.

- Jabłońska, Anna. „The Presence and Role of Women in Old (Age) Polish Confraternities (the Case Study of the Archdeaconry of Gniezno in the 17 th Century)”. *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, red. Anna Obara-Pawłowska, i in., Wydawnictwo UMCS, 2017, ss. 161-177.
- Korytkowski, Jan. *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim: według źródeł archiwalnych*. T. 1-5, nakładem Drukarni Kuryera Poznańskiego, 1888-1892.
- Kumor, Bolesław. *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*. T. 1-4, Wydawnictwo Św. Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, 1998-2002.
- Kumor, Bolesław. „Opieka społeczna Kościoła w polskim ustawodawstwie synodalnym (przed rokiem 1772)”. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, t. 20, nr 4, 1973, ss. 55-65.
- Kumor Bolesław, Zdzisław Obertyński, redaktorzy. *Historia Kościoła w Polsce*. T. 1 *Do roku 1764*, cz. 2 *od roku 1506*, Pallottinum, 1974.
- Kurpas, Józef. „Początki ksiąg metrykalnych”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 2, z. 1-2, 1961, ss. 6-41.
- Litak, Stanisław. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*. Wydawnictwo KUL, 2004.
- Matyszczuk, Bronisław. *Bractwa religijne na Jasnej Górze w okresie Polski przedrozbiorowej*. Akademia Teologii Katolickiej, 1982.
- Nowacki, Józef. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1-2, Księgarnia Św. Wojciecha, 1959.
- Statuta capituli et ecclesie cathedralis Posnaniensis ex annis 1298-1763*, red. Władysław Pawelczak, PWT, 1995.
- Surdacki, Marian. „Ustrój polskich szpitali potrydenckich”. *Roczniki Humanistyczne*, t. 48, z. 2, 2000, ss. 543-560.
- Zaremska, Hanna. *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977.

POGRANICZA I PUNKTY WSPÓLNE – HISTORIA KOŚCIOŁA,
HISTORIA SPOŁECZNA I HISTORIA KULTURY W EPOCE STAROPOLSKIEJ:
MOŻLIWOŚCI BADAŃ (WYBRANE PRZYKŁADY)

Streszczenie

Artykuł ma na celu pokazanie punktów wspólnych historii Kościoła, historii społecznej i historii kultury na przykładzie epoki staropolskiej oraz zróżnicowanych perspektyw badawczych. Punkt wyjścia stanowi historia Kościoła i źródła typowo kościelne o określonym charakterze, które przy nowym ujęciu mogą stwarzać wiele innych niż tradycyjne możliwości badań. Konieczna jest jednak interdyscyplinarność oraz sięgnięcie do socjologii i antropologii kulturowej.

Ze względu na obszerność zagadnienia zostało ono przedstawione na podstawie kilku wybranych przykładów. Ukazano propozycje wykorzystania ksiąg wizytacyjnych, ksiąg brackich oraz ksiąg chrztów pod kątem historii społecznej i historii kultury.

Do efektów takiego działania należy m.in. rekonstrukcja instytucji oraz poszczególnych grup społecznych, ich struktury, interakcji, hierarchii, systemu wartości i kontroli oraz form działania. Wspólny mianownik wielu płaszczyzn stanowi natomiast kultura (np. idee, mentalność, religijność). Połączenie historii Kościoła, historii społecznej i historii kultury daje możliwość lepszego zrozumienia społeczeństwa, jego charakteru oraz funkcjonowania w epoce staropolskiej.

Słowa kluczowe: historia społeczna; historia kultury; historia Kościoła.

BORDERLANDS AND COMMON POINTS – THE HISTORY OF THE CHURCH,
SOCIAL AND CULTURAL HISTORY IN THE OLD POLISH ERA:
RESEARCH PROSPECTS (SELECTED EXAMPLES)

Summary

This paper aims to show common points in the history of the Church and social and cultural history on the example of the Old Polish era as well as diversified research perspectives.

The starting point is the history of the Church and ecclesiastical historical sources of a certain type, which may, with the new approach, create many non-traditional research opportunities. Inter-disciplinarity and referring to sociology and cultural anthropology is crucial.

Due to the complexity of the issue, it has been presented on a few selected examples. The possible use of visiting books, confraternity books or baptism books when describing social and cultural history was shown.

The results include, among others, the reconstruction of institutions and particular social groups, their structure, interactions, hierarchy, values, system of control and forms of action. Culture is a common ground of those many layers (ideas, mentality, and religiousness among others). A bridge between history of the Church and social and cultural history allows for a better understanding of the society, its character and functioning in the Old Polish era.

Keywords: social history; cultural history; history of the Church.